

Микола Мушник.

Пряшів, Словаччина

Найвизначніший фольклорний збірник русинів — українців Закарпаття

Ми звикли скаржитися, що наш закарпатський фольклор не досліджений, що він безслідно зникає, що ним ніхто з науковців не цікавиться тощо. Насправді, він досліджений краще, ніж фольклор якото-небудь іншого регіону слов'янських земель. На жаль, широкій громадськості результати фольклорних досліджень мало відомі.

Майже зовсім невідомий шеститомний фольклорний збірник галицького вченого Володимира Гнатюка (1871–1926) «Етнографічні матеріали з Угорської Русі», перший том якого вийшов у Львові сто років тому — в 1897 р. Вдячна нагода, щоб згадати цей унікальний твір і віддати шану його авторові.

Як відомо, В. Гнатюк побував на Закарпатті шість разів. Їздив учений туди за безпосереднім дорученням своїх учителів Івана Франка та Михайла Грушевського. Вперше він прибув туди ще будучи студентом Львівського університету разом з другом Михайлом Роздольським. Йшли вони з Лавочного через Волосянку до Ляхівця, звідти через Голятин, Майданку, Сейми, Волове, Вучкове, Долішню Бистрину, Березове, Горінчеве, Ізу — до Хусту. В Хусті сіли на потяг і через Мукачів повернулися до Лавочного.

У другу експедицію — в березні 1895 р. — він прибув вже сам, прямуючи за маршрутом: з Лавочного до Стройни, Дусина, Керецького, Кушниці, Броньки, Довгого, Задньої, Лукови, Імстичева, Великих Раківців — до Севлюша (Виноградова), а звідти через Мукачів знову до Лавочного. Третя експедиція В. Гнатюка (влітку 1896 року) була найпліднішою. Він їхав поїздом до Стройни, а звідти пішки через Сольву, Сорочин, Плоське, Оленьову, Порошків, Турю-Ремети — до Ворочева. Звідти поїздом до Ужгороду, а потім до Великого Берзного і знову пішки на Пряшівщину: до Ублі, Кленової, Роэтоку, Улича, Збою, Невоселиців і повернувся у нинішню Закарпатську область: Стару і Нову Стужницю, Ставну, Луг Гусну, Буковець, Сербовець, Горішню, Малу Бистру, Веренецьке і Волівець. З Волівця — поїздом до Лавочного на галицькому боці.

Чайвізначніший фольклорний збірник русинів

У кожному з цих населених пунктів В. Гнатюк записував народні казки, легенди, оповідання та ін. У Львові під керівництвом І. Франка та М. Грушевського підготував записи, упорядкував і видав окремим томом у фольклорній серії видань Наукового товариства ім. Шевченка «Етнографічний збірник» (т. III), що виходив під його редакцією. Майже 250-сторінковий том, що охоплює 47 легенд та 36 новел (соціально-побутових казок), відкривається характерною присятою: «Високоповажним Панам Проф. Михайлові Грушевському і дру Іванові Франкові, подвижникам українсько-руської науки, приятелям і учителям молодіжі свою працю присвячує Ученік». Нехолодний фольклорист (тоді ще студент університету) не лише задокументував свої небуденні науково-дослідні здібності, але й назавжди засвідчив свою відданість наставникам з якими з того часу сполучив свою долю. Після закінчення університету в тому ж 1897 році М. Грушевський та І. Франко прилучили талановитого учня до праці в Науковому товаристві ім. Шевченка з якими він не розлучався до кінця життя, будучи незмінним його секретарем. Трійця – Грушевський. Франко і Гнатюк – піднесла НТШ на рівень світових Академій Наук.

Влітку того ж 1887 р. В. Гнатюк вирушив у свою четверту експедицію, цього разу до переселенців з Пряшівщини за Дунай – у Бачку (нині Воєводина). Найбільше матеріалів він зібрав у селах Руський Керестур та Коцур. Ця тримісячна експедиція, за кількістю зібраних матеріалів, перевершила всі його здобутки!

Наступного 1898 р. В. Гнатюк видав другий том своїх «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі», що вміщував 70 казок, народних оповідань та анекdotів з попередніх експедицій на Закарпатську Україну та Пряшівщину.

П'ята експедиція В. Гнатюка (літо 1899 р.) знову пролягла на Пряшівщину: в селах Чертіжне, Шамброн, Сулин, Великий Липник, Орбина, Литманова, Якуб'яни, Кремпах, Мальців, Кружлів та Свиднику. У Свиднику він відвідав старенького о. Олександра Павловича.

1903 р. В. Гнатюк вирушив у шосту подорож, цього разу до переселенців зі Східної Словаччини в угорські та румунські села: Банату, Маків, Надълак, Семлак, Німецький Перег (Перегул Маре), Дебрецен, Сент-Дєрдь-Абрань, Нір-Ачад, Ейр-Кертвейлеш та Пенейслек. Ця експедиція була для нього фатальною. Мадярська влада, яка й раніше вважала В. Гнатюка російським шпигуном й уважно стежила за кожним його кроком в Угорщині, цього разу не зводила з нього очей і робила неймовірні перешкоди в спілкуванні з населенням. Врешті-решт його в одному з віддалених угорських сіл арештували і на сільському возі доправили в місто. По дорозі він потрапив під зливу, промок до нитки, а в місті «до з'ясування справи» його промоклого кинули на ніч до вогкої пивниці, де він промерз, захворів на астму, якої не позбавився до кінця життя.

Будучи інвалідом, він не припиняв роботи до останніх днів. Багаті записи, зібрані в Угорщині, він і далі опрацьовував і в 1910 та 1911 рр. випустив у світ останні два томи (п'ятий і шостий) «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі». Цей шеститомник охоплює 470 казок, легенд, народних оповідань та анекdotів. На той час це була одна з найбільших збірок народної прози у слов'янському світі. Для порівняння наведу, що тогочасний збірник словацьких казок — «Prostonarodne slovenske povesti» Павла Добшинського у трьох томах охоплює 154 тексти, а зібрання російської народної прози «Народные русские сказки и легенды» Олександра Афанасьєва (теж у трьох томах) — 284 тексти. Збірник В. Гнатюка крім 470 зразків народної прози містить ще 430 пісень з Бачки та 141 пісню із с. Орябина нинішньої Старолюбовнянської округи.

Записи В. Гнатюка надзвичайно достовірні. Зміст розповіді вони передають слово в слово, зберігаючи індивідуальний стиль і манеру вислову кожного розповідача. Крім того, вони охоплюють найточніші фонетичні нюанси народних говірок і навіть наголоси. До кожної казки долучено список варіантів із інших збірок. До окремих томів — словники діалектних слів тощо. Записи В. Гнатюка відповідають найсуворішим вимогам наукового видання і є внеском не лише до закарпатоукраїнської фольклористики, але й діалектології. Цим шеститомником та серією інших статей В. Гнатюк по суті відкрив Закарпаття для наукового світу.

З казкарів В. Гнатюка на перше місце варто поставити убогого селянина із села Збій на Пряшівщині Михайла Пустая (1857–1944). Від нього фольклорист протягом шістьох днів записав 13 легенд, 25 казок, оповідання з життя та три анекdotи — разом 41 текст. Казки М. Пустая відзначаються витонченим стилем й чудодійною фантазією, що інколи межує з візіонерством. Наприклад, в серпні 1896 р., коли звукозаписувальна техніка знаходилася ще лише в стані експерименту, Пустай розповів Гнатюкові казку про фонограф (сучасний магнітофон), тобто «чудесну машину», яка за допомогою «блляшаного язика» записала голос попа і дяка. Вони вдома в ліжку лежали, а машина за них в церкві службу служила. Довідавшись про винахід, цар вирішив використати його: мовляв він наговорить у машину всі казки, сам буде в ліжку лежати, а вона замість нього буде керувати державою. Цар купив машину у майстра за великі гроші. Напередодні урочистої «презентації», царський журналіст («новинкар») ображений за те, що не дістав від царя нагороду, наговорив у «язик» машини найобразливіші слова, а сам втік. Цар скликав найвельможніших панів своєї країни, щоб похвалитися новим винаходом. Увімкнув машину, а вона почала його ганьбити: «Побив би Бог того скучного царя! Пропав би такий цар, бо ун скупий! Бодай го укляло! Гримав би го фрас!» Цар засоромився і не зінав що робити: «Купив

Найвизначніший фольклорний збірник русинів

собі біду за великі гроші. Як почала біда брехати, не мож біду по писку вдарити — ани ся не ганьбити, ани ся не боїть. Копнув бим до неї, чого ня ганьбила: поламлеся, чкода грошей моїх... Того майстра, що справив машину, завісити дам, няй ся затратить тота вистанова! А пуп няй в церкві служить, на машину няй ся не бізує!» («Етнографічний збірник» III, Львів 1897, с. 172—173).

На Закарпатській Україні такими оповідачами були Михайло Футул із Стройної, Пилип Опаленик з Ворочови, Никола Проць та Іван Русин з Дусині, Михайло Надь з Кушниці, Андрій Бряник з Голятини, Михайло Куля та Митро Бочка з Солочини, Василь Богоста з Вучкова та кілька інших.

В Югославії переважну більшість казок він записав від Осифа Кулича, Імріха Фаркаша та Митра Паленчані — всі троє із Коцур. Пісні записував від керестурських співачок Юлії Мольнар (126), Гани Рамач (41) та від коцурянок Марії Бесермені (74), Марії Стрібер (70), Юлії Левинської (40) та Меланії Фіндрик (30). Від первого казкаря В. Гнатюк записав і кілька еротичних (соромницьких) анекдотів, які у перекладі І. Франка увійшли до світської антології еротичного фольклору «Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes in Oststeich Ungarn» (Leipzig, 1910—1912).

В румунському Банаті його найліпшими оповідачами були: Ілько Галайка, Андрій Чема, Андрій Гудак із Семлака та Осиф Гій із Німецького Перегула (Перегул Маре).

Виданням шеститомника «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» В. Гнатюк поставив нерукотворний пам'ятник десяткам невідомих носіїв фольклорних традицій та назавжди зберіг від забуття їхні казки і пісні. Він неодноразово наголошував, це була лише незначна частина їхнього репертуару. На превеликий жаль, сам Гнатюк із-за важкої хвороби не міг вже після 1903 року іздити в експедиції, а ніхто інший тоді не продовжив його справу.

«Етнографічні матеріали з Угорської Русі» В. Гнатюка, видані у Львові 1897—1911 рр. і на Закарпатській Україні, і на Пряшівщині, і у Бачці, і в Банаті були майже не відомі. Угорська влада до 1918 р. робила все, щоб вони туди не потрапили. Чому? Бо дослідження Гнатюка суперечили шовіністичній політиці Угорщини, спрямованій на цілковите помадяршення русинів. «Угорщина хоче вас, примітивних і безкультурних руснаків, залучити до висококультурного мадярського народу, зробити з Вас мадярів!» — стверджувала офіційна пропаганда. І цій пропаганді повірила майже вся тогочасна інтелігенція, головним чином, священники й учителі. А книжки В. Гнатюка на конкретних матеріалах доносили діаметрально протилежне: «Не вірте угорській пропаганді! У вас є своя самобутня культура, передавана з покоління в покоління, вища, ніж культура панівного народу.

Ось вам її зразки! Читайте ці твори, поширяйте їх між собою і будьте горді за свою самобутню народну культуру!».

В. Гнатюк надсилав до Угорщини свої книжки, однак сувора цензура не допускала їх навіть до його оповідачів. А якщо якийсь том «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» і потрапив до когось із руської мадярської інтелігенції, книжку повертали назад з образливими супровідними листами: «Ваша антимадярська література нам непотрібна, в нас є досить своїх книжок!».

У міжвоєнний період, коли і на Закарпатській Україні (Підкарпатській Русі), і на Пряшівщині, і Бачці запанувало антиукраїнське москофільство, «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» В. Гнатюка знову стали непридатними. Чому? Бо вони переконливо доводили, що мова закарпатських русинів — це діалект не російської (як твердили москофіли), а української мови.

А в післявоєнний період? На В. Гнатюка, як на найближчого співробітника М. Грушевського, було накладено ярлик «буржуазного націоналіста». Та й Наукове товариство ім. Шевченка, в якому В. Гнатюк працював все життя, офіційно вважалось «ліберально-буржуазною установовою» на якій «негативно позначився шкідливий вплив антинаукових буржуазно-націоналістичних концепцій М. Грушевського» (УРЕ, 1962, т. 9, с. 550). Не дивно, що записи В. Гнатюка на Закарпатській Україні в 40—80-х роках не перевидавалися. Та дивує, що вони не перевидані і по сей день!

Більше щастяло В. Гнатюкові на Пряшівщині, хоч і тут не обійшлось без «інцидентів». Характерний такий випадок.

1965 р. у Пряшеві були перевидані пряшевські записи В. Гнатюка з «Етнографічних матеріалів» під назвою «Українські народні казки Східної Словаччини» (упорядник М. Гиряк). На титульній сторінці книжки були наведені шість прізвищ: ілюстратора, автора художнього оформлення, упорядника та трьох рецензентів. Потім подано три прізвища: відповідального, технічного та художнього редакторів. Для імені того, хто всі ці казки записав, ні на обкладинці, ні на титульному аркуші, ні навіть у редакційній передмові та примітках, місця не знайшлося. Воно згадане лише у слові упорядника та післямові про збирання і вивчення українських народних казок Східної Словаччини. Випадок чи свідома ігнорація вченого зі світовим іменем?

Наведу ще один приклад. В 1967 р. під моєю редакцією вийшов третій том «Наукового збірника Музею української культури в Свиднику», присвячений пам'яті Володимира Гнатюка (452 стор.). На його титульному аркуші було зазначено: «Збірник виходить з нагоди VI Міжнародного з'їзду славіністів у Празі 1968 р.». Та з виставки, влаштованої до з'їзду у празькому Карловому університеті (серпень 1968 р.) він у перший же день зник. Я замінив загублений примірник новим — і той загадково зник. Зник і третій примірник.

Найвизначніший фольклорний збірник русинів

Цікаво, що разом з Гнатюковським збірником хтось (нікому не відомий) регулярно викрадав з виставки книжки О. Горбача, Д. Чижевського та багатьох інших українських «буржуазних націоналістів». Д. Чижевський проти такого поступування «невідомих таємних сил» прилюдно виступив і на знак протесту відмовився зачитати свою доповідь на з'їзді.

В 1971 р. чехо- словацькі державні й партійні органи (очевидно проконсультувавшись з радянськими «експертами», які тоді знаходилися в кожному місті) скасували міжнародну наукову конференцію до 100-ліття з дня народження В. Гнатюка за два тижні перед її запланованим відкриттям. Це теж принагідний збіг обставин?

Ні. Академік В. Гнатюк ніколи не мав повного довір'я радянської комуністичної влади, бо комуністом і прихильником її ніколи не був. Згадаймо, що єдиний його син Юрій, якого батько перед смертю в 1926 р. послав «будувати Україну», в 1935 р. був засуджений на довічне заслання в таборах ГУЛАГу. Там він і помер. Дві доньки В. Гнатюка емігрували за кордон. На заході перевидалися праці В. Гнатюка і книжка про нього. Три з них — «Володимир Гнатюк — дослідник фольклору Закарпаття» (Париж, 1975), «Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства» (Париж, 1987) та «Володимир Гнатюк. Бібліографія друкованых праць» (Едмонтон, 1987) — опубліковано автором цієї статті. Для радянської номенклатури вже ці факти були достатнім приводом для того, щоб творчість В. Гнатюка не популяризувати. Щоправда, в 1964 р. у Києві з'явилася монографія Михайла Яценка «Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність» — досить таки об'єктивна, хоч і не позбавлена ідеологічної та політичної спрямованності цієї доби. 12 фольклористичних статей увійшло до збірника «Володимир Гнатюк: Вибрані статті про народну творчість» (Київ, 1966). 17 його записів казок із Пряшівщини — до книжки «Гора до неба» (Ужгород, 1968), а 241 пісня та 497 коломийок — до збірки «Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка» (Київ, 1971). Здається, що це все, що було перевидано із праць В. Гнатюка на Україні після другої світової війни.

А друкована спадщина В. Гнатюка і справді колосальна. В бібліографічному покажчику М. Мороза та М. Мушинки «Володимир Гнатюк (1871—1991)» (Львів, 1992) наведено 1055 друкованих видань В. Гнатюка та 390 праць про нього. Давно на часі видрукувати не вибрані, а зібрани праці одного з найвизначніших слов'янських фольклористів кінця XIX та першої чверті ХХ століття!

До століття з дня народження В. Гнатюка 1971 р. в Тернополі було влаштовано величаву конференцію, однак тоді ж підготовлений до друку збірник матеріалів цієї конференції і по сей день знаходиться

в рукописі. Раніше він «не вміщався у видавничі плани», зараз немає коштів для його видання.

Як це не парадоксально, однак досі у справі перевидання спадщини Володимира Гнатюка найбільше зробив не Тернопіль (де він народився), не Львів (де він жив, працював і помер), не Київ (де він був обраний академіком), не Закарпатська Україна (яка була його найбільшою любов'ю), не Пряшівщина (яку він двічі відвідав) і не західна українська діаспора (яка завжди з пієтизмом ставилася до нього), а невеличка група русинів Югославії, де В. Гнатюк побував лише один раз — влітку 1897 року.

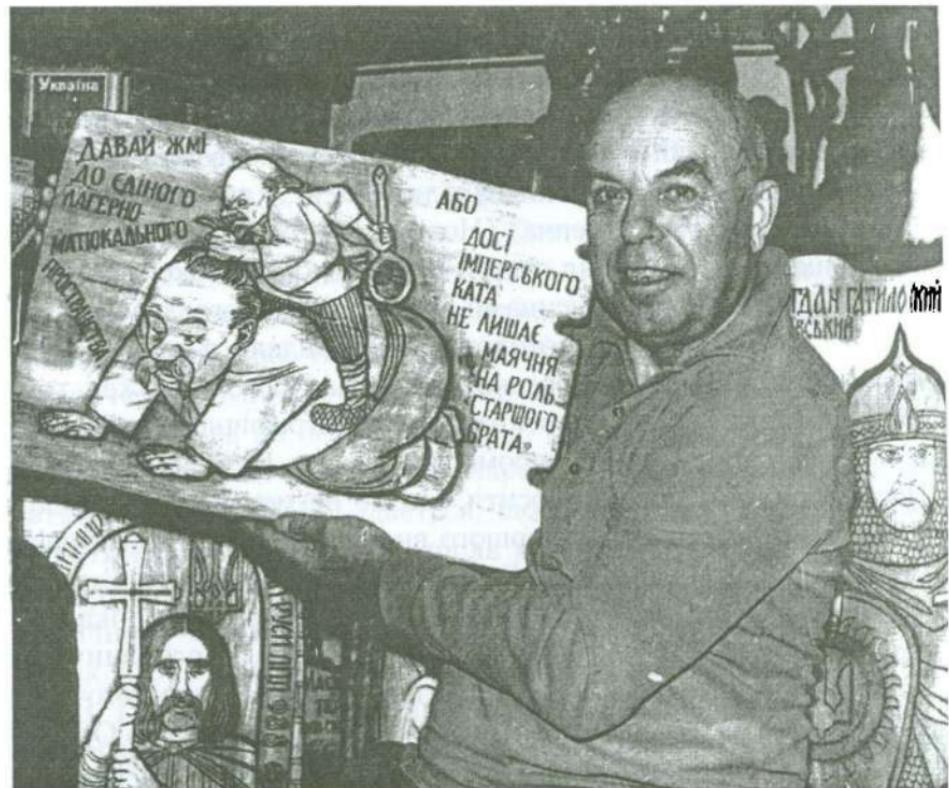
Коли в 1966 р. мене у Пряшеві відвідав тодішній директор видавництва «Руське слово» у Новому Саді Дюра Латяк разом з директорм Педагогічного видавництва Дюрою Варгою та мовознавцем Миколою Кошишак, а я їм розповів про В. Гнатюка і показав його матеріали, записані в Руському Керестурі та Коцурі, вони були в захопленні. «Все це треба перевидати, бо в нас ніхто про Гнатюка не знає!» Мої примірники двох бачванських томів «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» вони несли із собою в Югославію як дорогоцінну реліквію. В наступному році Д. Латяк перевидав «Народні приповедки бачванських Русинов» В. Гнатюка з моєю майже 70-сторінковою передмовою «Володимир Гнатюк — перший дослідник життя і народної культури русинів-українців Югославії», яка вийшла й окремою брошурою. Згідно з твердженням видавців, була це перша українськомовна праця в післявоєнній Югославії. Згодом під редакцією Д. Латяка вийшли «Руски народни писні у записах В.М. Гнатюка» (з післямовою М. Яценка) (Новий Сад, 1972), а в періодичній пресі опубліковано цілий ряд статей про Гнатюка, а також його листування з югославськими русинами. Врешті-решт югославські русини під редакцією Д. Латяка фотодруком перевидали п'ять томів «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» В. Гнатюка, кожен том у твердій полотняній оправі і прекрасному поліграфічному оформленні. Це — диво, на яке досі не спромоглася навіть Національна Академія Наук України. Слід наголосити, що це не механічний передрук львівського шеститомника. З першого видання пропущено матеріали з трьох перших експедицій В. Гнатюка на Закарпатську Україну і Пряшівщину. Натомість новосадське видання поповнене унікальною працею В. Гнатюка «Угорські духовні вірші» (т. I) та основними його статтями про бачванських русинів, що друкувались в тогочасних галицьких виданнях (у перекладі на бочваноруську мову). Оздобою п'ятитомника є і наукова стаття Ю. Тамаша «Володимир Гнатюк і ідентитет Руснацох Угорской и Югославии» (т. V, с. 297—358).

Львівські «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» В. Гнатюка видання яких було започатковано 100 років тому, є і досі неперевершеним джерелом для пізнання фольклору найзахіднішої галузки ук-

райнського народу. За останніх сто років на Закарпатській Україні, Пряшівщині та в югославській Воєводині було видано понад сто фольклорних збірників, але жоден з них не перевершив В. Гнатюка ні щодо кількості зібраних матеріалів, ні щодо методології їх збирання, ні щодо точності запису, ні щодо науковості видання.

Сьогодні антиукраїнські сили на Закарпатті пробують відродити колишнє москвофільство, надаючи йому печать «русинського сепаратизму». Фольклорні записи В. Гнатюка сторічної давності яскраво спростовують отакі тенденції. Вони переконливо свідчать про те, що на Закарпатті побутували ті самі фольклорні мотиви, що й у Галичині, Буковині та Східній Україні. Навіть мова тоді була майже та сама, що й на інших українських землях. Тому говорити про якусь «відрубаність» Закарпаття від української культури і наближати його до російської культури, є давно пережитим анахронізмом.

Шеститомні «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» і при нижнішніх економічних негараздах конче треба перевидати на Закарпатській Україні й зробити це треба якомого швидше. Вони мають ще казати і сучасному читачеві. Нехай століття започаткування їх виходу у світ буде поштовхом до такого перевидання.

Остап Пасіка